

УДК 342.511:321.7](4)(045)

Ревнюк Олександр

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Статтю присвячено аналізу особливостей становлення інституту президентства в постсоціалістичних державах Центрально-Східної Європи та пострадянського простору. Доведено, що становлення президентських інститутів в постсоціалістичних країнах є складним і неоднозначним процесом та залишається актуальним предметом досліджень для сучасної політичної науки. У статті наведено теоретичні моделі, які дають змогу зрозуміти, особливості моделей президентства, їхній зв'язок з історичними передумовами, інституційними структурами та сучасними викликами так званого демократичного транзиту. Розкрито питання, чому деякі країни розвинули демократичні механізми, а інші тяжіють більше до авторитарних. Данна робота виокремлює системні проблеми легітимності, балансу гілок влади та загрози суперпрезиденталізму, які характерні для пострадянського простору. У статті наведено порівняльні приклади з Польщі, України, Білорусі, Казахстану та Чехії.

Ключові слова: *інститут президентства, постсоціалістичні країни, суперпрезиденталізм, демократичний транзит, легітимність, політичний режим.*

Вступ. Крах комуністичних режимів (кінець 1980-х — початок 1990-х років) призвів до формування інституту президентства. Дещо новий на той час інститут для країн соціалістичного

табору, був символом переходу від авторитарних режимів до демократичних та відіграв ключову роль у новій політичній реальності. Подекуди він став символом стабільності, а в інших країнах — інструментом концентрації влади. Так, один з найвідоміших дослідників Маттіас Шугарт зазначав, проте що «у посткомуністичних системах президентська влада часто слугувала механізмом консолідації режиму, що створювало інституційні виклики» [10]. Формування президентських інституцій у Центрально-Східній Європі, на відміну від західних демократій, супроводжувалось нестабільною легітимністю, дефіцитом правових традицій, а інколи — спробами авторитарної концентрації влади. Тому на сьогодні результатом є різні моделі президенства, які потребують порівняльного вивчення.

Тому, наукова проблема полягає у визначенні, чому в одних державах інститут президенства сприяв демократичному розвитку, а в інших призвів до авторитаризму, хоча стартові позиції цих трансформацій були дещо схожі для постсоціалістичного транзиту. Важливість питання полягає в тому що, попри великий масив досліджень стосовно даної теми (Хуан Лінц, Альфред Степан, М. Стівен Фіш, Генрі Хейл та Метью Шугарт), проблема функціонування президентських моделей у постсоціалістичних країнах досі не є вичерпано дослідженою. Адже нестабільність змішаних систем у транзитних демократіях, ефект персоналізації політичної влади, відсутність чіткого інституційного дизайну та слабкість парламентів і зовнішній вплив (Росії, Китаю, ЄС, США) є важливими чинниками існування тієї чи іншої моделі.

Таким чином, актуальність теми полягає не тільки в її теоретичній значущості, але й у практичному — для формування стабільних політичних режимів у країнах такого типу.

Мета дослідження полягає в тому, щоби виявити й пояснити чинники, які зумовили різноспрямований розвиток інституту президенства в

постсоціалістичних країнах, зокрема — чому в одних державах він став стабілізуючим елементом демократичного переходу, а в інших — інструментом авторитарної концентрації влади. Задля досягнення мети визначені *основні завдання*:

- проаналізувати основні теоретичні підходи до класифікації президентських систем у транзитних демократіях (Хуан Лінц, Альфред Степан, М. Стівен Фіш, Генрі Хейл та Метью Шугарт);

- встановити типологію моделей президенства в обраних постсоціалістичних країнах (Польща, Україна, Білорусь, Чехія, Казахстан);

- визначити політичні та інституційні чинники, що сприяють або перешкоджають демократизації через інститут президенства;

- дослідити роль персоналізації влади, слабкості парламентів та зовнішніх впливів у функціонуванні президентських моделей;

- сформулювати узагальнені висновки щодо передумов ефективного функціонування інституту президенства в умовах постсоціалістичної трансформації

Методи дослідження. У статті, автором були використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема: порівняльний, контент-аналіз та метод кейс-стаді. Системний аналіз застосовано для вивчення взаємодії інституту президенства з іншими органами влади та аналітичне узагальнення для формулювання висновків та розробки моделей.

Результати. Особливості демократичного транзиту в постсоціалістичних країнах можуть бути краще зрозумілі у контексті загальних механізмів переходу від авторитаризму, які описали Гільєрмо О'Доннелл та Філіп Шміттер. Автори підкреслюють, що процес демократизації не є лінійним і часто супроводжується конфліктами між старими і новими політичними акторами,

що здатні створювати умови для концентрації влади у руках окремих лідерів або партій. Зокрема, вони наголошують на критичній ролі перехідних пактів, які можуть або сприяти демократичній консолідації, або ж, навпаки, укріпити авторитарні тенденції залежно від того, як формуються домовленості між елітами[8].

Теоретичний дискурс щодо моделей президентства в перехідних демократіях ґрунтується на роботах низки класичних авторів. Передусім, слід звернутись до Хуана Лінца, який сформулював одну з головних гіпотез у політології щодо **інституційної нестабільності президенталізму**. За Лінцом, президентська система має вищий ризик конфліктів через конкуренцію за легітимність між виконавчою та законодавчою владою: «На відміну від парламентських систем, де виконавча влада є похідною від більшості, президентські режими створюють незалежний центр сили, що може вступати в зіткнення з іншими гілками влади» [6, с. 446-446].

Проте з цією тезою частково полемізує Метью Шугарт, він пропонує детальну класифікацію моделей президентства на основі кількох параметрів[9;10]

- Розподіл законодавчої ініціативи між президентом і парламентом;
- Механізми формування уряду та його підзвітність;
- Право розпуску парламенту або імпичменту президента.

Вони доводили, що не всі президентські моделі однаково схильні до конфліктів, і що стабільність залежить від того, наскільки інституційно врівноважені функції влади.

Проте у контексті постсоціалістичних держав особливо релевантною є позиція М. Стівена Фіша, який показав, як відсутність парламентської автономії та громадянського контролю сприяє утвердженню персоналізованого авторитаризму: «Не самі по собі президентські повноваження створюють авторитаризм, а їхня імунність до парламентського контролю» [3, с.14]. Він

розробив індекс сили парламенту, що використовується як емпіричний інструмент у V-Dem та Freedom House. Згідно з його даними, країни з сильними парламентами (наприклад, Польща, Литва) демонструють вищі показники демократичного розвитку.

Важливим аспектом для розуміння становлення президентських інститутів є вплив виборчих систем на політичні трансформації. Так, Сара Бірч зазначає, що виборча система має безпосередній вплив на рівень політичної конкуренції, стабільність партійної системи та якість демократії загалом. Вона доводить, що пропорційні виборчі системи зазвичай сприяють більш високому рівню представництва різних соціальних груп, що може посилювати роль парламенту як незалежної інституції та стримувати авторитарні тенденції, тоді як мажоритарні системи часто посилюють владу домінантної партії або президента, сприяючи авторитарному зсуву[1].

Важливий внесок також зробив Генрі Хейл у своїй концепції патрональної політики (patronal politics). Він виділив, що навіть у формально демократичних системах, реальна влада часто тримається в руках патрона-президента, що контролює державні ресурси та лояльні еліти: «Патроналізм переважає над інституційністю, коли політична лояльність формується не через ідеологію, а через доступ до ресурсів»[5, с.23].

Інституційний контекст значною мірою визначає траєкторію політичних режимів у транзитних суспільствах. Як зазначає Дуглас Норт, ефективність політичних і економічних систем значною мірою залежить від чітко сформованих формальних інститутів, здатних забезпечити стабільні правила взаємодії політичних акторів. На противагу цьому, слабкість формальних інститутів сприяє поширенню неформальних практик, таких як патроналізм, корупція та персоналізація влади, що є типовим для країн

пострадянського простору [7]. Тобто, саме інституційна незрілість постсоціалістичних країн часто є ключовим чинником їх нездатності досягти стабільного демократичного транзиту.

Таким чином, теоретичний аналіз вказує на три ключові умови, які визначають долю президентської моделі:

- Конституційне розмежування повноважень;
- Рівень автономії парламенту;
- Наявність неформальних мереж патронажу.

Усі ці аспекти надалі використовуються в емпіричному аналізі статті — для розуміння, чому одна й та сама модель у різних умовах дає протилежні політичні результати.

Для поглибленого аналізу в цій статті було розроблено таблицю (Див. Табл. №1) на основі даних [4], яка відображає ключові характеристики моделей президенства в обраних країнах:

Таблиця 1
Порівняльна характеристика політичних режимів

Країна	Модель	Обрання	Вплив	Індекс	Патронат
Польща	Парламент.-президент.	Загальне	Помірний	84/100	Низький
Україна	Змішана	Загальне	Значний	59/100	Середній
Білорусь	Супер-президент.	Загальне	Домінуючий	11/100	Високий
Казахстан	Супер-президент.	Загальне	Домінуючий	23/100	Високий
Грузія	Парламентська	Парламентом	Символічний	58/100	Низький

Ця таблиця ілюструє, як історичні та інституційні чинники формують різні моделі. Наприклад, у Польщі та Грузії низький рівень патрональних мереж і чіткий розподіл повноважень сприяють демократичному розвитку, тоді як у Білорусі та Казахстані концентрація влади посилює авторитаризм. Україна демонструє гібридність, де напівпрезиденталізм породжує інституційні конфлікти, що

підтверджує тезу Елджі про “політичні експерименти”[2]. У своїй роботі, він писав: «Реальні повноваження президента — це завжди не стільки функція конституції, скільки результат співвідношення сил у суспільстві» [2, с.29]

При розгляді політичних та інституційних чинників впливу варто визначити:

- У Польща — стабільна партійна система та незалежне судочинство;
- В Україні — політична фрагментація та нестійкі коаліції;
- У Білорусі — деконструкція парламенту після 1996 року;
- У Грузії — послідовна трансформація інституцій з 2004 по 2018 рік та обмеження повноважень президента.

Так, Генрі Хейл у своїх роботах зазначав: «Інституційна слабкість не компенсується персональним авторитетом — навпаки, вона підсилює спокусу його узурпації» [5]. У Білорусі та Казахстані персоналізована влада дозволила президентам правити без фактичної опозиції. Російська підтримка Лукашенка після 2020 року — приклад зовнішнього патронажу авторитаризму. В Україні — слабкість парламенту в 2000-х роках дозволила президенту Кучмі балансувати на межі узурпації. «У пострадянських республіках реальні механізми влади існують поза формальними інститутами»[5].

Інститут президентства працює на користь демократії, коли: чітко розмежовані повноваження між гілками влади; існує незалежний парламент; є ефективні механізми стримувань і противаг; відсутня централізована персоналізація. У протилежному випадку — він стає інструментом авторитарного відкату.

Висновки. Інститут президентства не є нейтральною інституцією. Його роль визначається контекстом — як політичним, так і культурним. У країнах із низькою правовою культурою,

слабкою інституалізацією та зовнішнім тиском — президентська модель часто еволюціонує до персоналізму.

Натомість там, де працює система протидії контролю, інститут президентства може бути стабілізаційним чинником у транзитному суспільстві. Видатний американський політолог у своїй монографії зазначив: «Сильні президенти потрібні слабким демократіям, але саме вони ж найчастіше їх і знищують»[6]. Майбутні дослідження могли б зосередитися на моделюванні трансформаційних процесів із урахуванням ширшого спектра змінних, таких як геополітичний контекст чи соціальні рухи.

Список літератури

1. Birch S. Electoral Systems and Political Transformation in Post-Communist Europe. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2003. URL: <https://link.springer.com/book/10.1057/9781403938763> (дата звернення: 11.12.2024).
2. Elgie R. Semi-Presidentialism and Democracy: New Perspectives. London : Routledge, 2018. URL: <https://global.oup.com/academic/product/semi-presidentialism-9780199585984?cc=fi&lang=en> (дата звернення: 11.12.2024).
3. Fish M. S. Democracy Derailed in Russia: The Failure of Open Politics. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. URL: https://www.researchgate.net/publication/286674623_Democracy_Derailed_in_Russia_The_Failure_of_Open_Politics (дата звернення: 01.02.2025).
4. Freedom House. Freedom in the World 2023. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world> (дата звернення: 01.02.2025).
5. Hale H. E. Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/308010763_Henry_E_Hale_Patronal_Politics_Eurasian_Regime_Dynamics_in_Comparative_Perspective (дата звернення: 01.02.2025).
6. Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. URL: <https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=TqRn1lAypsgC&oi=fnd&pg=PR7> (дата звернення: 01.02.2025).
7. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. URL: https://www.academia.edu/694757/Institutions_institutional_change_and_economic_performance (дата звернення: 01.03.2025).
8. O'Donnell G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986. 96 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Transitions_from_Authoritarian_Rule.html?id=H5lCtdhe8scC&redir_esc=y (дата звернення: 01.02.2025).
9. Shugart M. S. Semi-Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns // French Politics. 2005. Vol. 3, No. 3. P. 323–351. URL: <https://link.springer.com/article/10.1057/palgrave.fp.8200087> (дата звернення: 01.02.2025).
10. Shugart M. S., Carey J. M. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 304 p.

Revniuk Oleksander – Student of the Faculty of International Relations, Political Science and Sociology of the Odesa I. I. Mechnikov National University.

INSTITUTION OF PRESIDENCY IN POST-SOCIALIST COUNTRIES: SPECIFICS OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT

The article is devoted to analyzing the specifics of the formation and development of the institution of presidency in post-socialist states of Central-Eastern Europe and the post-Soviet region. It argues that the emergence of presidential institutions in these countries is a complex and ambiguous process, constituting a relevant field for contemporary political science research. The study utilizes theoretical models to illustrate the distinctive features of presidential models and explores their connections to historical preconditions, institutional structures, and contemporary challenges associated with democratic transitions. The author identifies critical systemic issues, including legitimacy, balance among government branches, and threats of super-presidentialism, typical of post-Soviet political landscapes. The paper provides comparative examples from Poland, Ukraine, Belarus, Kazakhstan, and Georgia, highlighting the diverse political outcomes in seemingly similar transitional contexts. It engages in a theoretical discussion rooted in classic scholarly works, emphasizing Juan Linz's foundational hypotheses on the institutional instability of presidentialism, as well as Matthew Shugart's counterarguments and detailed classification of presidential systems. Further, the author integrates perspectives by Sarah Birch regarding electoral systems' impact on democratic quality and parliamentary stability, Douglass North's analysis of institutional maturity, and Guillermo O'Donnell and Philippe Schmitter's theory on democratic transitions and elite pacts. Empirically, the paper presents a comparative table illustrating different presidential models and their political implications. It concludes that presidential systems can either facilitate democratic consolidation or foster authoritarian regression, primarily dependent on clear constitutional separation of powers, parliamentary autonomy, and informal patronal

networks. The article suggests future research directions, proposing in-depth modeling of transformational processes incorporating broader variables such as geopolitical contexts and social movements.

Key words: presidency institution, post-socialist countries, super-presidentialism, democratic transition, institutional balance, legitimacy.

*Рекомендовано до друку –
д. політ. н., проф. Мілової М. І.*

*Стаття надійшла в редакцію
03.02.2025 р.*